

Waarom luiden wij onze klokken?

Sible de Blaauw

In coronatijd was het lastig te bepalen of er geluid kon worden. Hoeveel klokken? Hoeveel luiders op de zolders? Er was veel over te doen, en we werden geconfronteerd met de vraag: waarom luiden wij eigenlijk? Sible de Blaauw, emeritus-hoogleraar Vroegchristelijke kunst en architectuur aan de Radboud Universiteit in Nijmegen, én UKG-lid, laat zijn licht over deze vraag schijnen.

Geen kerkdiensten meer, dan ook geen klokgelui. Het besluit van het UKG-bestuur om na de sluiting van de kerken tijdens de harde lockdown van voorjaar 2020 ook het luiden van de Utrechtse klokken te staken, verraadde een strikte opvatting. De klokken die het gilde bedient hangen bijna alle in kerktorens, en hun gelui wordt volgens een aloude traditie verstaan als oproep voor de eredienst, ook al bezoeken vele luiders en stadbewoners die diensten al lang niet meer. Het besluit bleef dan ook niet onweersproken. UKG-luider Maarten van Deventer schreef het bestuur kort voor Pasen: “Juist nu doet het mij oprecht pijn dat de klokken zwijgen. De rol en functie van klokken is juist in deze tijden van groter belang dan ooit. Ze belichamen gemeenschap met elkaar, en dat het ondanks alles toch Pasen wordt. Klokken van bemoediging, hoop en troost kunnen

mensen met elkaar verbinden over de grenzen van sociaal isolement heen.”

In deze woorden klinkt een bredere cultuurhistorische visie door op de actualiteit van het klokgelui. Veel Nederlanders hebben het effect daarvan ervaren toen in die eerste weken van vertwijfeling elke woensdagavond tal van kerken hun klokken lieten luiden over de stilgevallen steden en dorpen als teken van hoop en troost. Er zijn genoeg berichten uit alle hoeken van de samenleving dat die luidingen inderdaad zijn beleefd zoals de Raad van Kerken had bedoeld.

Klokgelui heeft allerlei functies en betekenissen. De recente ervaringen maar ook vragen over de toekomst nodigen uit tot overdenking, zowel terugblikkend als vooruitkijkend. In welke traditie staan we als we onze klokken luiden, wat brengen we teweeg bij de mensen die ze horen en wat beweegt ons?

Een Europese geschiedenis

Al vele eeuwen lang klinkt het geluid van kerkklokken over Europa. Alles wijst erop dat gegoten klokken met een aangename klank en een flink geluidsbereik een West-Europese ‘uitvinding’ van de vroege middeleeuwen (6e tot 9e eeuw) zijn. Vooral *kloosters* hebben hier een rol in gespeeld. De kloosterlingen hadden met hun verfijnde liturgische dagorde behoefte

De gesloten Domkerk. (Archief UKG)

De bisschop zalft de nieuwe klok: Pontificale Romanum 1595, illustratie bij *De benedictione signi, vel campanae*.

aan goed hoorbare signalen om hen naar de kerk te roepen. De geleidelijke ontwikkeling van klokken ging hand in hand met die van kerktorens, hoewel de wisselwerking tussen beide nog lang niet duidelijk is. Door de internationale vertakkingen van het kloosterwezen verspreidde het verschijnsel van de torens met klokken zich over het uitgestrekte territorium tussen de Britse eilanden, Spanje, Italië en de Germaanse binnenlanden. Kloosters dienden vervolgens als voorbeeld voor kathedralen en parochiekerken.

Rond 1200 bereikt die ontwikkeling een voorlopig eindpunt: kerken hebben torens. Ze zijn groot of klein, maar in ieder geval geschikt voor de verspreiding van klokgelui. En bronsgieters zijn in staat om relatief *grote en welluidende klokken* te produceren. In de eeuwen erna verbreidt het gebruik van klokken zich ook buiten de kerken. Raadhuisen krijgen klokkentorens en 'stedelijke' klokken geven belangrijke momenten aan in het stadsleven, zoals het oproepen tot de raadsvergadering, het waarschuwen voor de sluiting van de poorten of de bekrachtiging van vonnissen. Maar de kerken blijven de boventoon voeren: zij beschikken over de meeste klokken en laten ze het vaakst horen, in allerlei combinaties die bepaald worden door de gelegenheid. De scheiding tussen kerk en wereld is niet

scherp, zodat zowel kerk- als stadsklokken als alarmsignaal gebruikt worden en samen geluid worden bij feestelijkheden.

Het is die sfeer die de historicus Johan Huizinga schetst in enkele beroemde zinnen zijn boek *Herfsttij der Middeleeuwen* uit 1919: "Er was één geluid, dat al het gedruis van het drukke leven steeds weer overstemde, en dat, hoe bont dooreenklinkend, toch nooit verward, alles tijdelijk ophief in een sfeer van orde: de klokken."¹

Huizinga toont zich zeer gevoelig voor de zintuiglijke werking van klokgelui in de laatmiddeleeuwse stad: "De klokken waren in het dagelijks leven als waarschuwend goede geesten, die met bekende stem dan rouw, dan blijdschap, dan rust, dan onrust kondigden, dan opriepen, dan vermaanden." De mensen kenden de klokken met hun koosnamen als Dikke Jacqueline en Klokke Roelant, en iedereen wist de betekenis van het kleppen of luiden. "Men was ondanks het overmatig klokgelui niet verstompt voor de klank." Hij stelt zich voor welke "ontzaglijke bedwelming" het moet zijn geweest, als alle klokken van Parijs tegelijk urenlang luiden ter viering van een pauskeuze of een vredesverdrag.

Paus Innocentius III noemt in 1216 klokken ('campanae') als een onmisbaar onderdeel van de benodigdheden van een parochiekerk: ze dienen "ter onderscheiding van de uren en om het volk op te roepen ter kerke". Daarmee is een minimaal programma aan functies gegeven, met een sacrale kant – de oproep tot de eredienst – en een meer profane: het aangeven van de tijd. Voor het laatste dienen later de uurwerken en de slaghamer op de klok, maar de paus zal eerder het 'tijdluiden' bedoeld hebben: het luiden van de klok om de dagdelen aan te geven. In de

¹ J. Huizinga, *Herfsttij der Middeleeuwen*, Groningen, 1973, 12e druk, pag. 2.

late middeleeuwen worden die luidingen gekoppeld aan het bidden van het *Ave Maria*. Ook de tijd was heilig.

De kerkklok zelf is *een sacraal voorwerp*, dat wil zeggen dat ze specifiek bestemd is voor kerkelijk gebruik en daartoe 'geheiligd' wordt. Dit gebeurt bij de wijding van een nieuwe klok, die al sinds de vroege middeleeuwen bestaat uit een besprenkeling met wijwater, een zalving en een bewieroking, uit te voeren door de bisschop. De bijbehorende gebedsteksten onderstrepen de symboliek van reiniging, tekening met heiligheid en het opstijgende gebed. Dat het ritueel ook magische kanten heeft is duidelijk, temeer ook omdat het eigenlijke wijdingsgebed de klok de kracht toekent om kwade geesten en storm, donder en hagel te verjagen. Intussen wordt voortdurend verwezen naar de Joodse voorgangers voor het christelijk klokgelui: de zilveren trompetten waarmee Mozes het volk liet oproepen.² Tenslotte voorziet het ritueel ook in de toewijding aan een speciale heilige, waardoor de klok een naam krijgt. Klokken zijn in de middeleeuwen een hoorbare *uitdrukking van christelijk geloof*.

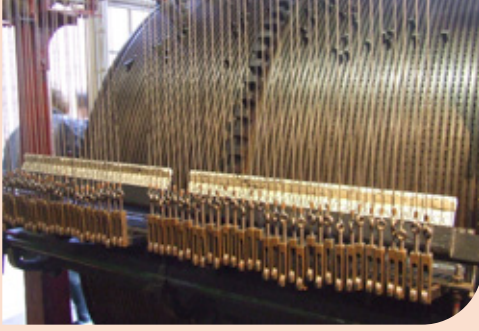
Het wierookoffer tijdens de klokwijding: Pontificale Romanum 1595, illustratie bij *De benedictione signi, vel campanae*.

² Numeri 10.

Daardoor is hun gelui niet altijd onomstreden. Uit het gemengd christelijk-islamitische Spanje zijn diverse conflicten bekend over de gebedsoproep van de muezzin en het gelui van de kerken. Als Saladin in 1187 Jeruzalem veroverd op de kruisvaarders, wordt de klokken het zwijgen opgelegd. Ook als dit een anti-islamitische gemeenplaats van de geschiedschrijvers is, zegt het iets over de christelijke identiteit van de klokken.

Daarnaast zijn klokken dragers van plaatselijke identiteit, als herkenbare stem van stad of dorp. Vandaar dat ze begeerd zijn als oorlogsbuit, weggevoerd door de overwinnaar in lokale conflicten als symbool van de triomf. Dat daar, zoals in recente oorlogen, de metaalwaarde als primair economisch motief blijkt, doet aan die symboolwaarde niets af.

Na de Reformatie verliezen klokken in de Noordelijke Nederlanden hun sacrale en magische karakter, althans officieel, want een eeuwenoude menselijke gewoonte laat zich niet zomaar door een strenge theologische verkondiging verdringen. Sommige klokopschriften vermelden toch nog een heiligennaam of kwaadwerende krachten. Niettemin moet de gebruikspraktijk en daarmee ook de betekenis van klokken ingrijpend veranderd zijn. Tijdluiden en oproepen tot de eredienst blijven op veel plaatsen bestaan, maar de frequentie van de diensten en kerkelijke feesten is drastisch teruggebracht. Tijdens de Bataafse Republiek is – op Frans-revolutionaire inspiratie – alle klokgelui tijdelijk verboden. Het 'overluiden' van de doden moet vaak te horen geweest zijn, maar in sommige steden besloot men in de 19e eeuw het klokkluiden te staken, omdat de bevolking ontmoedigd dreigde te raken door het voortdurende geluid van de doodsklok tijdens epidemieën.

De speeltrommel van het Domcarillon. (Paul Reus)

Vooraf in steden zullen de *carillonklokken* vaker gehoord zijn dan de luidklokken, want de beiaard werd in de Nederlanden vanaf de 17e eeuw zeer populair. Daarmee kreeg het ‘klinkende landschap’ een ander karakter. De ‘speelklokken’ hebben natuurlijk een andere functie dan de luidklokken en roepen meestal ook een andere waarneming op. Toch is in de dichtregels van Ida Gerhardt uit de donkere dagen van de Duitse bezetting een versmelting van beleving tussen luid- en speelklokken merkbaar:³

*Want boven in de klokketoren
na 't donker-bronzen urenslaan
ving, over heel de stad te horen,
de beiaardier te spelen aan.
Valerius: – een statig zingen
waarin de zware klok bewoog,
doorstrooid van lichter sprankelingen,
‘Wij slaan het oog tot U omhoog.’*

Pas in de 20e eeuw neemt de intensiteit van het klokgelui in Nederland weer toe. In de eerste helft van de eeuw komt dat vooral doordat ook katholieke kerken weer over klokken beschikken en niet zuinig zijn met het gebruik ervan. De laatste veertig jaar laten juist een niet-confessionele beweging zien: op diverse plaatsen zijn initiatieven ontplooid om oude luidtradities in ere te herstellen en luidklokken zinvol te gebruiken, zowel in een kerkelijke als in een profane context.

³ Ida Gerhardt, *Het carillon* (oorlogsjaar 1941).

Het UKG heeft in deze beweging altijd een voorttrekkersrol vervuld.

Het geheim van de klokken

Ondanks allerlei parallellen in andere cultuurgebieden zijn bronzen klokken, die in een toren zijn opgehangen en in principe bewegend kunnen luiden, een typisch West-Europees en christelijk fenomeen. Dat deze vroegmiddeleeuwse creatie dwars door alle wendingen van de tijd heen tot in onze dagen voortbestaat, is frappant genoeg. Waaraan danken de klokken dit opmerkelijke ‘succes’? Klokken hebben unieke eigenschappen, die, zeker in combinatie, hun belang en continuïteit door de eeuwen heen kunnen verklaren.

Als klankinstrument onderscheiden klokken zich door een natuurlijk voortgebrachte muzikaal tolereerbare klank en een hoog volume. De klank wordt bepaald door een optimale samenstelling van het brons, een herkenbare toonhoogte, een spectrum van goed waarneembare boventonen en een dynamiek die ontstaat uit de impuls van een stevige, metrische aanslag met een natuurlijke uitklinktijd. Luc Rombouts noemt de bronzen klok “de meest performante natuurlijke klankvoortbrenger ter wereld”. De ideale klok is in de loop van de eeuwen proefondervindelijk ontwikkeld en heeft met het profiel van de ‘gotische’ klok van de late 15e eeuw een blijvend model gevonden. Dat wil niet zeggen dat alle klokken met het ideale profiel automatisch topstukken zijn. Elk microdetail tijdens het maakproces heeft invloed op de klank. Niet alle klokken van Geert van Wou hebben dezelfde klankkleur en -kwaliteit, net zomin als alle violen van Stradivarius. Anderzijds geeft juist die eenmaligheid van de klank, bijvoorbeeld door dissonanten in de boventoonopbouw, aan elke klok haar individuele karakter. Dat

onderscheidt de luidklok van de carillonklok, die zo zuiver mogelijk op toon gestemd wordt.

Klokgelui is abstract en geeft daardoor ruimte aan de individuele reactie van iedere toehoorder. Er is geen sprake van een muzikale compositie, zoals bij een orgel of een carillon. Mede door de rijke, en vaak nogal eigenzinnige, toonsamenstelling van een luidklok is haar klank op verschillende manieren te beleven. Dezelfde klok kan, zoals Huizinga zei, rouw en blijdschap, rust en onrust tot uitdrukking brengen in de oren van de toehoorder al naar gelang diens stemming of emotie. De klok verkondigt geen leer of ideologie, zoals de verbale oproep van de muezzin, maar doet een appèl op een ander niveau.

“Klokken maken geluid dat de stilte vergroot”

De klok heeft *een grote mate van personaliteit*. Weliswaar is zij geschapen en wordt ze in beweging gebracht door mensen, maar uiteindelijk is het de klok zelf die haar stem laat horen, in een autonoom ritme en met een individuele en herkenbare klankkleur. Daarom wordt ze ervaren als een *persoonlijkheid* en krijgt ze vaak een naam. De luider heeft een dienende rol: niet de stem van de luider klinkt, maar hij of zij stelt de klok in staat háár stem te laten horen.

Klokken verbinden in tijd en plaats. Klokken zijn duurzaam en gaan – mits zich geen onvoorziene omstandigheden voordoen – lang mee. Het geluid dat wij horen is vaak door vele generaties vóór ons gehoord. Het besef van deze akoestische verbondenheid met talloze mensen en groepen uit het soms zeer verre verleden is een fascinerende ervaring. Tegelijk reiken klokken met hun forse volume tot kilometers

afstand, zodat er ook qua plaats een verbinding tot stand komt. Binnen de grenzen waar de klokkenklank gehoord kan worden ontstaat een akoestisch landschap: het “paysage sonore” van Alain Corbin. Mensen horen de klokken, en hebben daardoor een gemeenschappelijke ervaring, die gemeenschap-stichtend kan zijn: het “sprakeloze samenkomen” uit het gedicht van Ida Gerhardt.

Het gelui verspreidt zich in verschillende richtingen. In horizontale zin kan het middelpuntzoekend zijn, als oproep om samen te komen in de kerk, maar ook middelpuntvliedend, als signaal van vreugde, verdriet, dreiging en bemoediging dat wordt uitgezonden naar de wijde omgeving. Klokken luiden nooit zomaar en nooit ongelimiteerd. Hun gebruik is weloverwogen. Of zoals een middeleeuws randschrift het zegt: “ego campana numquam denuntio vana” (ik de klok verkondig nooit iets onzinnigs). Het *klokgelui scheidt inderdaad orde*, zoals Huizinga opmerkte: orde in de tijd, in de relatie tussen mensen onderling, inclusief machtsverhoudingen in kerk en staat, en in de relatie tussen de mensen en God. Het laatste aspect is altijd meer geweest dan louter het oproepen naar de eredienst en het markeren van belangrijke liturgische momenten, want de heiligheid van de kerkklok maakt haar tot communicatiemiddel tussen hemel en aarde, die haar klankkast heeft in een toren die met zijn omhoogstrevende architectuur ook naar de hemel wijst. Dat is de verticale richting van het klokgelui.

Erfgoed met toekomst

Als wij onszelf met het honderdste nummer van *Luid & Duidelijk* even op de scheidslijn tussen heden en verleden opstellen, is duidelijk dat we met de klokken cultureel erfgoed van formaat in handen hebben. Niet alleen de objecten zelf, maar ook hun

gebruikspraktijk en hun klank zijn ons vanuit het verleden overgeleverd. Zeker is ook dat talrijke niet-specialisten het belang van klokgelui beseffen en ervan kunnen genieten. Toch doemen vragen op. Is voor klokgelui als een specifiek christelijk verschijnsel voldoende draagvlak denkbaar in een gesecculariseerde samenleving? Hebben wij in een wereld met een overdaad aan geavanceerde communicatiemiddelen nog behoefte aan de horizontale en verticale akoestische signalen van een bronzen klok? Wat mij betreft is het antwoord op beide vragen: ja. Inderdaad is klokgelui zoals wij het kennen een product van meer dan 1000 jaar christelijke cultuur, zoals kerkgebouwen dat uit een nog veel langere tijdsspanne zijn. Hoewel steeds minder mensen in Nederland zich als christen beschouwen, zou het dwaas zijn deze context te negeren of te ontkennen. Het effect van klokgelui is zodanig sterk, net zoals de schoonheid van kerkgebouwen zo overweldigend is, dat ook toekomstige generaties zich hiervoor kunnen openstellen en misschien wel meer dan nu bereid zijn zich de religieuze betekenis van dit unieke erfgoed te realiseren.

Juist in een wereld vol van ‘communicatie’ en met een overvloed aan visuele en akoestische impulsen kunnen klokken een heilzame werking hebben. Door hun natuurlijke geluidsvoortbrenging en door hun gelimiteerd gebruik doorbreken ze de permanente mechanische en digitale ruis van het moderne leven. Klokken maken “geluid dat de stilte vergroot”, zegt Luc Rombouts. Net zoals kerkgebouwen zullen klokken in een samenleving die van hun oorspronkelijke context en betekenis is vervreemd aan een groeiende behoefte kunnen voldoen, vanwege hun belangeloosheid, hun openheid voor individuele perceptie en beleving, maar ook door hun vermogen te verbinden. Dat zijn

Een profaan klokje op het Academiegebouw te Utrecht.
(Jeroen Nieuwint)

eigenschappen die klokgelui altijd eigen geweest zijn, maar in het verleden was het gelui vanzelfsprekend en bovendien verankerd in een hiërarchische orde, terwijl het in de toekomst eerder tot een wereld zal behoren die anders geconditioneerd is. Dat stelt bijzondere eisen aan de beheerders van dit kostbare klinkende erfgoed. Zij hebben de opgave om de traditionele functie van klokken in leven te houden zodat hun oude betekenis herkenbaar blijft en beschikbaar komt voor nieuwe waardering. Daarnaast moeten er nieuwe vormen worden gevonden om het geweldige potentieel van klokken wat betreft het creëren van gemeenschap en samenhang en de emotionele werking op het individuele gemoed verder te exploreren. Het UKG heeft hiermee in ruim veertig jaar uitgebreid ervaring opgedaan, maar de missie is nog geenszins voltooid.

Literatuur

John Arnold en Caroline Goodson, ‘Resounding community: the history and meaning of medieval church bells.’ *Viator* 43 (2012), 99-130

Sible de Blaauw, ‘Klokken supra Urbem. Over klokgelui in middeleeuws Rome’ in: *Terugstrevend naar ginds. De wereld van Hélène Nolthenius*. E. Mulder ed. Nijmegen 1990, 111-142

Alain Corbin, *Les cloches de la terre: Paysage sonore et culture sensible dans les campagnes au XIXe siècle*. Paris 1994 (Engelse vertaling: *Village Bells: Sound and Meaning in the Nineteenth-Century French Countryside*. Basingstoke 1998)

Luc Rombouts, ‘Het nieuwe nut van oude klokken: Keynote Symposium Klinkend Erfgoed in Maastricht, 31 augustus 2018.’ *Klok en klepel* 124 (2021), 18-23